

**NICOLAE BRANGA, *Veteranii romani de la gurile Dunării*,
ed. Universității „Lucian Blaga”, Sibiu, 1999, 189 p. și 23 fig. alb-negru**

Volumul, închinat memoriei lui Vasile Pârvan, cel care a dedicat începuturilor vieții romane la gurile Dunării o lucrare de referință în istoriografia românească și universală a civilizației romane, face parte, cum reiese din *Cuvânt înainte* (p. 9-10), dintr-un proiect mai amplu, izvorât nu „dintr-un simplu capriciu scientist, ci dintr-o strictă datorie națională” (p. 9), de studiere a veteranilor romani din Dacia și Moesia, din care până acum autorul a publicat *Italicii și veteranii din Dacia* (Ed. Facla, Timișoara, 1986); metoda folosită este aceeași ca și în cazul volumului amintit.

Capitolul I, *Considerații generale*, se referă la *Expansiunea și cadrul provincial roman dintre Dunăre și Mare în perioada Principatului* (p. 11-18), apoi la *Autohtoni, alogeni și coloniști romani din Pontul Stâng în sec. I-III p. Chr.* (p. 18-28) și la *Înrolările în armată, eliberarea și statutul veteranilor* (p. 28-37).

Capitolul II, *Catalogul veteranilor* (p. 38-109) este structurat pe localități, la fel ca și capitolul III, în care sunt tratate comunitățile de *Veterani et cives Romani (et Bessi) consistentes* (p. 110-121).

Ultimul capitol, *Locul veteranilor în romanitatea de la gurile Dunării*, este structurat în trei părți: *Formațiunile de proveniență și carierele militare* (p. 122-128); *Originea etnică și răspândirea între Dunăre și Mare* (p. 129-143); *Aportul socio-economic și cultural al veteranilor la romanitatea dobrogeană* (p. 143-153).

Lucrarea mai cuprinde un amplu aparat critic, de 350 note (p. 154-177), indicele onomastic al veteranilor (p. 178-180), care înlesnește folosirea ei rapidă și exactă, lista abrevierilor (p. 181-183) și o bibliografie a autorului (p. 189), incluzând și o lucrare în curs de elaborare. Într-o engleză relativ corectă sunt redactate rezumatul lucrării (p. 184-186) și explicația figurilor (p. 187-188).

În cele ce urmează vom face câteva observații prilejuite de o atentă și nepărtinitoare lectură, pe care le socotim însă necesare, deoarece unele din erorile nemarcate sunt obișnuite în unele lucrări românești de specialitate, mai cu seamă în cele mai vechi, de unde au și fost „moștenite”, după cum altele - îndeosebi regretabilele „scăpări”, din iuțea condeului și a ochilor - aparțin în exclusivitate autorului.

Este aventuroasă stabilirea originii italice în cazul cetățenilor cu gentilicii republicane și *cognomina* latine, neetnice; în aceeași situație, încă și mai hazardată este, neținându-se seama nici de mobilitatea populației, stabilirea zonei din Italia din care au venit, pe baza frecvenței lor relative în respectiva regiune! O situație asemănătoare se constată în cazul italo-provincialilor cu *cognomina* neetnice sau de origine latină. Datorită modei elenizante, este greu de spus dacă un cetățean roman cu *cognomen* grecesc, chiar dacă are un gentiliciu republican, este un italo-provincial venit din Grecia sau Orient ori un greco-oriental încetățenit pe diferite căi sau urmașul unei familii greco-orientale încetățenite la sfârșitul Republicii sau începutul Principatului, mai ales dacă se ține seama și de răspânditul obicei al atribuirii de nume grecești - devenite după eliberare și încetățenire *cognomina* -

sclavilor (nu neapărat greco-orientali!), care prin eliberarea de către un proprietar cu gentiliciu republican (la rândul său, nu întotdeauna italic, ci posibil libert al unui italic!) îi preia prenumele și gentiliciul. Datorită aceleiași mode elenizante, este posibil ca și urmașii libertilor respectivi să-și numească descendenții tot cu nume grecești sau, dimpotrivă, din rațiuni de integrare socială, să le dea *cognomina* curat latinești! Din asemenea situații nu se pot trage concluzii cu privire la provincia de origine sau la originea etnică ori - mai ales, dar din păcate foarte frecvent într-o vreme în studiile epigrafice românești - în legătură cu intensitatea romanizării, tocmai deoarece cetățenia romană și onomastica latină nu sunt singurii indicatori ai acesteia în cazul unui individ!

Faptul că, începând cu vremea lui Hadrian, recrutarea urmează criteriul teritorial este un lucru relativ, valabil în cazul legiunilor și - poate! - al unităților auxiliare de cetățeni romani, nu poate avea valoare absolută în interpretarea realităților etnodemografice ale provinciei în care staționează sau doar este atestată o unitate militară, datorită mobilității trupelor și veteranilor și, prin urmare, concluziile demografice și culturale rezultate din studiul originii militarilor și veteranilor nu pot fi generalizate fără alte discuții la ansamblul populației, precumpănitor civile, a unei provincii, cu atât mai mult cu cât marea majoritate, indiferent de origine, dar mai săracă, în general, decât veteranii, nu se manifestă sub raport epigrafic. De aceea, evaluarea rolului veteranilor în romanizare doar din acest punct de vedere este neconcludentă, mai ales în cazul peregrinilor încetățeniți în urma serviciului militar, mai cu seamă pentru că, în cazul acestora, recrutarea nu avea un caracter obligatoriu decât în situații excepționale (războaie care presupun o sporire a efectivelor, obligații ale respectivelor comunități în baza angajamentelor care le legau de Roma, măsuri administrative cu caracter represiv, aplicate acestora pentru nesupunere sau încălcarea unor obligații care le reveneau etc.). Faptul că de la mijlocul sec. III în legiuni predomină sub raport numeric recruții din provinciile sud-est-europene - cele mai sărace, dar și cele mai greu încercate! - reprezintă tocmai urmarea recrutării teritoriale, în condițiile în care, datorită creșterii presiunii externe pe frontul dunărean și oriental, apoi și pe cel renan, trupele ajung să-și aibe baza de recrutare chiar în provinciile în care staționau, ceea ce dealtfel, va duce la introducerea sistemului trupelor de *limitanei*, specific Imperiului târziu. Fenomenul, constatat încă de la mijlocul sec. III, din vremea lui Severus Alexander, nu este legat numai de starea economică precară a provinciilor sud-est-europene și de adoptarea sistemului recrutării voluntare și în cazul legiunilor, ci, mai curând, de descentralizarea recrutării și colonizării veteranilor și de găsirea unor forme noi de „cointeresare” a provinciilor și a militarilor recrutați dintre aceștia - este vorba de sistemul trupelor de *limitanei* - care, desigur, avantajează în primul rând păturile inferioare ale populației, pentru care cariera militară este o cale de ascensiune socială și economică, pe când pentru elementele înstărite ea este, cel mai adesea, mai mult o condiție favorizantă a ascensiunii sociale individuale sau de păstrare a statutului (în această situație, mai ales după ce demnitățile orășenești devin tot mai apăsătoare, îndeosebi când sunt și ereditare!), decât o strictă obligație.

De aceea, pentru o corectă evaluare a rolului veteranilor în romanizare este

necesară o abordare complexă a acestei probleme, pe intervale cronologice și în contextul arheologic și etnocultural specific fiecărei provincii.

Autorul, deși purtat uneori de entuziasm, a ținut seama în general de aceste considerații, mai puțin însă în abordarea statistică a realității epigrafice decât în aprecierile istorice.

Fără intenția alcătuirii unui florilegiu de *lapsus calami*, vom remarca, totuși, că neamul costoboc nu este, alături de altele, nenumite însă, un „popor barbar învecinat cu Dobrogea” (p. 17), regiune destul de depărtată, de altminteri, de Transcarpatia, Maramureș și Bucovina, pe unde acesta trăia și că în nici un caz *civitates*, *pagi*, *vici* și *villae rusticae* nu sunt „aglomerări premunicipale din interior” (p. 23) - nu cunoaștem în Dobrogea nici o *villa rustica* devenită *municipium*! Ne este greu să înțelegem exact de ce viața de vie - motiv universal răspândit în arta funerară romană - este socotită specifică acestui segment socio-demografic pe care îl reprezintă veteranii din Dobrogea (p. 102, 104 și 173, n. 275 și 284), în situația în care nu este vorba de *centuriones*, grad militar al cărui însemn era bastonul din vrej de viță de vie (*vitis*), cu care erau aplicate ... pedepsele corporale! Lăsând la o parte unele ciudate construcții lingvistice, precum „căzut în lacună” (p. 45, 56, 64, 75, 115, 117, 120, 162), „*sinecism*” (p. 22), „*cinerice*” (p. 59) și „*mormânt domestic*” (p. 48), suntem uluiți când „*distingem italici, afro-romani, hispani, galezzi (sic!) și germanici, pannonici, frecvenți moeso-traci și scito-sarmați, alături de eleni, foarte numeroși microasiani, sirieni și cirenaici elenizați, cu toții latinofoni, fapt care pune în lumină legătura genetică dintre componenta militară și cea civilă a romanității de la gurile Dunării*” (p. 28-29), încât nu mai putem fi surprinși descoperindu-i pe bithynii elenizați care pun o inscripție în latinește (p. 66) și nici pe sarmații latinofoni care preferă limba greacă (p. 45)! Ne exprimăm însă nedumerirea dacă termenul „galez” se referă la galateni (p. 28), la celți în general sau doar la galli (p. 130), la locuitorii din Hispania Tarraconensis, Galicia de azi, din care este în mod protocronist creată o Galaesia (p. 33) sau, așa cum ar înțelege orice neavizat vorbitor de limbă română, la locuitorii din Wales?!

Cu sobrietate remarcăm că Africanus Quietus nu are un gentiliciu corupt (p. 39-40), ci un *cognomen* etnic (Africanus) și un *signum* (Quietus), lucru obișnuit în epocă la un pelerin obscur. În cazul său romanizarea poate fi pe drept cuvânt pusă sub semnul întrebării, întrucât în sprijinul ei nu pledează nici onomastica (nespecifică pentru cetățeni!), nici preferința sa pentru căsătorie în cadrul aceleiași grupe etnice (africane), de care se simțea puternic legat, nici limba în care pune inscripția (greacă), nici cultul practicat în familia sa (al zeiței frigiene Cybele, nu al ipostazei sale romane, Magna Mater Idaea!) și, cu atât mai puțin *signum*-ul său, care-l arată, mai degrabă, ca pe un om care nu (prea) vorbea (latinește!). Fără a înțelege cum „oști” (*strateusamenon*) el (ca soldat sau în forțele de ordine tomitane, ceea ce l-a propulsat, nu întâmplător, în magistratura de agoranom!), constatăm doar că e greu de spus dacă *signum*-ul reflectă cumva vreo etnotipie (*maurii - oamenii tăcuți*), ca și, poate, în cazul lui Lusius Quietus, comandantul cavaleriei maure în războaiele dacice, el însuși maur!

Pomenind în treacăt că în cazul familiei de sarmați de la Tomis este doar posibil, fără nici un argument mai puternic că așa ar fi - în afara acelei „*stricte datorii naționale*”, care nu este, totuși, și a acestor oameni din vechime! - ca să provină „*de la limanul Nistrului, eventual din Tyras*” (p. 45; cf. p. 130), ne confruntăm apoi și cu problema a ... trei germani orientali. Este vorba de T. Valerius Germanus, din Pessinus, în Galatia (p. 57) și de alte două persoane, ascunse sub identitatea de „italo-renani din Germania sau Inferior” (p. 33), doi cetățeni cu gentilicii de rezonanță greco-orientală (Cassius Germanus și Gellius Germanus), fără a exclude, totuși, posibilitatea de a fi celți galateni, de vreme ce, în sec. IV încă, Ammianus Marcellinus încă îi mai socotește celți pe germani! Cel puțin într-unul dintre cazurile acestor trei persoane ar fi trebuit luată însă în considerare și ipoteza că ar fi vorba de persoane provenite din familii cu copii gemeni (*germani*)! Rămânând circumscriși aceiași problematici, în cazul prietenilor lui M. Iuliu (*sic!*) Tertullus, Mithridates și Barales, chiar dacă nu putem să nu admitem, cu toate riscurile, „*originea celor trei în Siria, regiune populată cu multe elemente persane, printre semiții majoritari*”, nu vom trata la fel „*cognomenele iraniene*” (p. 54) Mithridates și Barales, deoarece primul este un nume teoforic, posibil a fi purtat, în această epocă, de orice adorator neiranian al zeului Mithras, iar al doilea este, de fapt, un patronimic curat semitic, compus cu particula *bar-* (= „fiu”), întâlnită și în ebraică - de pildă, la „mesianicul” conducător al răscoalei antiromane din 132, Simon *bar-Kocheba* (= „Fiul Stelei”), zis apoi, după înăbușirea acestei mișcări, *bar-Koziba* (= „Fiul Minciunii”)! Vom observa, din onomastica acestor militari, oșteni din Coh. I (Flavia) Commagenorum, că unitatea respectivă era alcătuită din *cives Romani et peregrini amici sociesque populi Romani* din fostul (? , în 72 e.n.) regat „clientelar” Commagene.

Tot în privința onomasticii, față de cele afirmate de autor la p. 34, precizăm că, deși preferate în lumea greco-orientală, *cognomina* ca Philippus și Alexander nu-i sunt caracteristice exclusiv, tocmai datorită modei elenizante și clasicizante, pe când Leonatus amintește mai degrabă o altă modă, „universală” - simbolistica leului -, decât de isprăvile generalului lui Alexandru cel Mare, fapt pentru care nu admitem obligația („*strictă!*”) de a fi ... italo-macedoneni (!?). În același context, *cognomen*-ul Geta poate fi la fel de bine legat de băștinașii locurilor, geții, ca și de getulii nord-africani, de la care l-a preluat chiar fratele lui Septimius Severus, african de origine și, foarte semnificativ, chiar fiul împăratului, cel asasinat de propriul său frate și asociat la tron, Caracalla, fapt care, în caz că este vorba de a doua situație, ne împiedică să-l punem pe seama unei mode „universale”, explicabilă prin atașamentul civic-legitimist sau doar prin compasiunea populară pentru tragica soartă a tânărului principe, ci cu o realitate provincială, etnică, datorată atunci și la fața locului prezenței în regiune a militarilor și provincialilor nord-africani!

Constatând numai că ipoteza lui V. H. Baumann cu privire la C. Aufidius Seneca (p. 45-46) ar adevărați părerea noastră, mai înainte expusă, cu privire la originea libertină a cetățeniei multor „italo-provinciali”, ai căror urmași sunt apoi recrutați în legiuni, mai remarcăm că pseudogentiliul *Catonius* credem că nu amintește proverbiala virtute a lui Cato (p. 49), ci, mai probabil decât încetățenirea „la limita legii”, fără forme solemne, a unui fost partizan pelerin al

lui Cato Uticensis în timpul războaielor civile, strămoș al veteranului respectiv, numele celto-latin al pisicii (sălbatică), *caith* (lat. *catus*, gr. *gata*), animal cu o valorizare simbolică pozitivă, totemică la celți și mai rău privit de către romani și greci.

În cazul lui M. Ulpius Longinus, *buleuta Tomitanorum* (p. 57), credem că este vorba de un tomitan încetățenit în urma serviciului militar, deoarece dreptul roman nu admitea decât prin excepție dubla cetățenie. Interesantă și valoroasă este încercarea de identificare a locului de obârșie al lui L. Licinius Clemens: Nicolpolis ad Istrum sau Nicopolis ad Nestrum (p. 72); în cazul descendenților nepoatei sale, Lucia Licinia, mamă a 6 copii, sesizăm faptul că paternitatea acestora este diferită: Licinia Clementina și Licinius Clemens par a fi rezultați mai curând în afara unei căsătorii legale decât dintr-una încheiată cu vreun cogentil și, așa cum îi arată *cognomen*-ul care îl amintește pe al bunicului, au fost integrați în ginta acestuia, a fiicei și a soției sale, pe când ceilalți 4 copii - care păstrează și ei, însă, o puternică legătură afectivă cu bunicul lor matern - au intrat, fie prin recunoașterea lor de către tații lor naturali sau soții legitimi (succesivi) ai mamei, fie prin adopțiune în *gens Iulia* (cazul lui Iulius Clemens) și *gens Octavia* (este vorba de Octavius Clementianus, Octavius Clemens și Octavius Licinius). Valoroasă este și observația că Iulius Ponticus și Sentius Ponticus, *fratres coheredes* ai lui Iulius Ponticus din Amastris (Bithynia) ar putea fi frați vitregi, înrudiți doar cognatual sau veri primari pe linie maternă (p. 73-74); la fel de bine ar putea fi însă și membri ai unei obscure grupări religioase, ai cărei membri se socoteau drept „frați”, dată fiind suspecta identitate onomastică a doi dintre ei. La fel de importantă este constatarea că în cazul veteranilor din Dobrogea, mai ales al celor veniți din Orient, se remarcă spiritul tradiționalist, reflectat în indicarea tribului localității de origine, un amănunt în mare măsură desuet în timpul Principatului (p. 143-144); nu este vorba însă, după părerea noastră, de o practică romană, ci de un obicei grecesc, atestat și de monumente ridicate de către civili și în general, de cei care doresc să-și facă știută îndepărtatul loc de origine, de care au rămas profund atașați, mai ales în cazul în care, în comunitatea din care făceau parte, erau priviți drept străini.

Insuficient valorificată este comparația statistică (valabilă în limitele impuse de considerațiile privind frecvența într-o provincie sau alta a unor gentilicii romane republicane, asociate cu *cognomina* etnice sau de origine nelatină) cu privire la locul de origine sau originea etnică a întregului lot de veterani dobrogeni cu informațiile de această natură deduse din eșantionul cuprins în *album*-ul troemens. Ea nuanțează situația etnodemografică printr-o varietate mai mare a locurilor de origine și a populațiilor din rândul cărora provin veteranii, prin includerea unui număr mai mare de peregrini, în special greco-orientali, datorită luării în discuție și a celor proveniți din unitățile auxiliare. De aceea, ar fi fost necesar (ca în fig. 3) un calcul procentual mai detaliat în cazul fig. 18, ceea ce ar modifica - deși nu esențial - imaginea furnizată de *album*-ul amintit (fig. 3).

Mai utilă - din motivele amintite - decât studierea repartizării pe provincii a gentiliciilor italo-romane (ca în fig. 3) ar fi fost aceea a frecvenței fiecăruia în parte, ca în fig. 18, căreia ar fi trebuit să i se aplice un calcul procentual pentru fiecare gentilicium în parte, deși este de la sine grăitoare frecvența *Valerii*-lor și

Antonii-lor. În această situație, pe lângă menționarea numărului de apariții a fiecărui gentiliciu, este necesară cunoașterea numărului total de gentilicii diferite. Acest lucru va arăta mai limpede rolul covârșitor în dobândirea cetățeniei romane al eliberărilor din sclavie și al adopțiilor - cel puțin în perioada Republicii - față de lăsarea la vatră, mai importantă, pentru acea epocă, în vremea lui Sylla și a războaielor civile. Din păcate, este aproape cu neputință de precizat, în cazul lotului în discuție, în ce măsură este frecventă această situație - aceea a dobândirii cetățeniei prin adopțiune sau eliberare din sclavie - și în epoca imperială, datorită numărului mare de demobilizări cu conferire de cetățenie și a laconismului inscripțiilor, în care relațiile clientelare sunt în această vreme mai slab reflectate.

Rolul unui studiu statistic mai nuanțat reiese și din comparația frecvențelor gentiliciilor imperiale, unde ponderea mai mare a celor postflaviane reflectă o situație specifică epocii și explicabilă și prin includerea în calcul a unui număr sporit de indivizi de origine peregrină. Și aici un calcul procentual mai detaliat, pe dinastii, ca în fig. 3, ar fi fost mai relevant.

În concluzie, în studiul statistic al celor două eșantioane (*album*-ul troemens și lotul integral al veteranilor), pentru ca acestea să poată fi cercetate comparativ, ar fi fost necesară, pentru obținerea unor rezultate exacte, aplicarea unor principii unitare. Fiind vorba de eșantioane îndeajuns de reprezentative, însă nu foarte mari, acest lucru prejudiciază în primul rând înțelegerea clară și rapidă a rezultatelor, chiar dacă - tocmai prin mărimea eșantioanelor studiate - erorile induse de acest lucru nu sunt importante. Acest lucru ar fi permis nuanțarea rezultatelor expuse la p. 126-128 și fig. 15.

Echilibrul statistic precar dintre veteranii originari din provinciile „occidentale” (latinofone) - și, cum s-a și remarcat, în primul rând cele dunărene (p. 129) - și cei din provinciile „orientale” (grecofone), confirmă justetea tabloului istoric de la mijlocul sec. III descris de către noi. Din păcate, analiza concluziilor s-a oprit la constatarea creșterii gradului de provincializare a armatei - constatată, de fapt, mult mai de timpuriu! - fără a se ajunge la evaluarea gradului ei de teritorializare, adică a rolului ei de teritorializare, altfel spus a rolului unui grup de provincii în constituirea bazei de recrutare și aprovizionare a trupelor care le apărau, ceea ce se reflectă în existența, în Imperiul târziu, a 4 fronturi: oriental, dunărean, renano-insular și african și constituie fondul politicii strategice - și chiar generale - a Dominatului, cu mari urmări pentru evoluția istorică a celor patru regiuni geopolitice.

Frecvența mai mare a veteranilor romani la Tomis (p. 139) și în teritoriul *polis*-ului este explicabilă (în opinia noastră) prin cosmopolitismul acestei *metropole a Pontului Stâng*.

Frecvența mai mare a veteranilor de origine orientală, mai ales microasiatică, în comparație cu Dacia, unde au staționat mai multe trupe recrutate în Orient, este explicabilă prin poziția geografică a Dobrogei și vechile ei legături politice, economice și culturale cu Orientul.

Dincolo de toate aceste observații, lucrarea discutată, fără îndoială necesară, își are utilitatea ei în studiul acelor aspecte de istorie romană provincială cărora le este dedicată.

Alexandru Gh. Sonoc